

पुरातत्वीय साधने (स्मारके वगळून): (Archaeological sources) :

लिखित साधनांच्या बरोबर शिलालेख, ताम्रपट, स्तंभालेख, नाणी, मूर्ती, भांडी, चित्रे, इमारतीचे अवशेष व भिंतीचित्रे यासारखी भौतिक साधने इतिहासलेखनासाठी उपयुक्त ठरतात. वरील विविध साधनांच्यावरून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीवर प्रकाश टाकता येतो. १८ व्या शतकात सर विल्यम जोन्स यांनी भारतात पुराणवस्तू संशोधनाची सुरुवात करून संशोधकांना इतिहासाचा अमूल्य ठेवा उपलब्ध करून दिला. सुलतानशाही कालखंडातील (इ.स. १२०६ ते १५२६) इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी वाङ्मयीन साधने (लिखित) उपलब्ध आहेत. अर्थात या लिखित साधनांच्या तुलनेने सुलतानशाही कालखंडातील पुरातत्वीय साधने कमी आढळतात. हे जरी खरे असले तरी ही साधने वाङ्मयीन साधनापेक्षाही विश्वासाह असातात आणि आहेत. या साधनांमधून प्राप्त झालेली माहिती वस्तुनिष्ठ असल्याने याच्या मदतीने इतिहासाचे विश्लेषण करणे सोपे जाते. या कालखंडातील शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, राजवाडे व गळ्या, किल्ले, शस्त्राखे, वस्त्रे, अलंकार, चित्रे, नकाशे व काष्ठशिल्प इत्यादींचा प्रामुख्याने पुरातत्वीय साधनांमध्ये समावेश होतो.

इतिहासलेखनासाठी अलिखित म्हणजे पुरातत्वीय साधनांना पुरावा म्हणून विशेष महत्वाचे स्थान आहे. कारण लिखित साधनांच्यामध्ये फेरफार अथवा बदल केला जावू शकतो. मात्र पुरातत्वीय साधनांमध्ये ते शक्य नसते. लिखित साधनांच्या प्रमाणे ही साधने जरी बोलकी नसली तरी लिखित साधनांच्यामध्ये जी पोकळी किंवा उणीव राहिलेली असते ती भरून काढण्यासाठी अथवा ज्या काळातील अथवा घटनेशी संबंधीत लिखित साधने उपलब्ध होवू शकत नाहीत त्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी पुरातत्वीय साधने विशेष महत्वाची असतात. समकालीन घटना व वाटचालीचा तो पुरावा असतो..

इतिहासपूर्व व प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या संदर्भात पुरातत्वीय साधने महत्वाची ठरतात. या पुरातत्वीय साधनांना 'भौतिक' साधने असेही संबोधले जाते. पुरातत्वीय साधने प्रत्यक्ष घटना स्थळावर किंवा विविध ठिकाणच्या संग्रहालयामध्ये संवर्धित केलेली पहावयास मिळतात. पुरातत्वीय साधने समकालीन असल्याने ती अधिक विश्वसनीय व उपयुक्त मानली जातात. उत्खननात सापडणारे अवशेष एखादी वस्ती, गाव, नगर, किल्ल्याचे अवशेष, मंदिराचे अवशेष इत्यादी स्वरूपातील असतात. पुरातत्वीय साधने म्हणजे पुरावे एकतर जमिनीवर उपलब्ध असतात अथवा जमिनीच्या खाली गाडलेल्या अवस्थेत असतात आणि ते उत्खननात सापडतात. याशिवाय नदीच्या पात्रात अथवा नदीच्या खोऱ्यात देखील पुरातत्वीय अवशेष सापडतात. अशा अवशेषांचा अभ्यास पुरातत्वशास्त्रात केला जातो.

१) पुरातत्व / पुरातत्वशास्त्र म्हणजे काय

इतिहासपूर्व व प्रागैतिहासिक काळाच्या इतिहास लेखनासाठीची माहिती अथवा साधने यांच्या माध्यमातून प्राप्त होतात. अतिप्राचीन ते मध्ययुगीन काळातील काही माहिती लिखित स्वरूपात प्राप्त होत नाही. शाखाचा आधार घेवून समकालीन विविध वस्तू व अवशेषांचा अभ्यास करून इतिहासलेखन केले जाते. स्थूलमानाने 'पुरातत्वशास्त्र' म्हणजे 'मानवाच्या उत्पत्तीचे विश्लेषण' असा अर्थ होतो. हजारो वर्षापूर्वी विविध कारणांच्यामुळे मानवी संस्कृती स्थलांतरीत झाल्या, काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या अथवा गाडल्या गेल्या. त्याच्या बरोबर त्यांनी निर्माण केलेल्या भौतिक वस्तूसुद्धा काळाच्या ओघात गडप झाल्या. पुरातत्वशास्त्रामध्ये या प्राचीन संस्कृतीचा शोध घेणे, उत्खनन करून पुरातत्वीय वस्तूचे संकलन करणे व प्राप्त पुरातत्वीय वस्तूंच्यावर शास्त्रीय पध्दतीने प्रक्रिया करून मानवी संस्कृतीच्या अस्तित्वाचे व विकासाचे एक साधन म्हणून त्याचे जतन करण्याचे कार्य केले जाते. पुरातत्वशास्त्रात तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय घटकांचा अभ्यास केला जातो. उत्खनन झालेल्या प्रदेशातून किंवा ठिकाणामधून ज्या वस्तू प्राप्त होतात त्या वस्तूंना 'पुरातत्वीय वस्तू' (Archaeological Artifacts) असे म्हणतात. गॅहम क्लार्क या पुरातत्व इतिहास संशोधकाने आपल्या "Archaeology and Society" ग्रंथामध्ये पुरातत्वीय वस्तूचे महत्व विशद करताना असे म्हटले आहे की, 'भूतकाळातील मानवी जीवनाची घडण जाणण्यासाठी केलेला अवशेषांचा पध्दतशीर व शास्त्रीय अभ्यास म्हणजे पुरातत्व होय.' तर "Archaeology in the field" या ग्रंथात मानवी सभ्यतेला भूतकाळातील स्वरूपाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पुरातत्व अशी व्याख्या केलेली आहे. सर मार्टिंमर व्हीलर यांच्या मते पुरावशेषांचे उत्खनन करणारा हा केवळ वस्तूचे उत्खनन करत नसतो तर तो भूतकाळातील लोकांचे, लोकजीवनाचे उत्खनन करित असतो.

भारतामध्ये पुरातत्वशास्त्राचा अभ्यास १८ व्या शतकामध्ये सुरु झाला. सन १७८४ मध्ये एशियाटीक सोसायटीची स्थापना झाली. या सोसायटीच्या माध्यमातून युरोपीय अभ्यासकानी प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासास चालना दिली. भारतामधील पुरातत्वशास्त्रास चालना देण्यामध्ये सर विल्यम जोन्स, जॉन मार्शल, अलेक्झांडर कनिंगहॅम, जेम्स बर्जेस, लॉर्ड कर्झन, सर मार्टिंमर व्हीलर इत्यादी ब्रिटिश

तर राखालदास बॅनर्जी व माधवस्वरूप वत्स या भारतीय संशोधकांनी महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. आलेक्झांडर कनिगहॅम यांना 'भारतीय पुरातत्व संशोधनाचे जनक' म्हणून संबोधले जाते. लॉर्ड कॅनिग यांच्या काळात सन १८६१ मध्ये 'भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण' खात्याची स्थापना झाली. (Archaeological Survey of India)

2) पुराणवस्तू/ उत्खनित अवशेष :

मानवी संस्कृती व मानवी विकासाचे भूतकालीन अवशेष होतात त्याला उत्खनित अवशेष असे म्हणतात. मानवी जीवनातील विविध प्रकारच्या नित्योपयोगाच्या वस्तू म्हणजे गतकालीन समाज जीवनाचा एकप्रकारे आरसा असतो. ज्या वस्तूच्या माध्यमातून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनाचे चित्र प्रतिबिंबित झालेले असते. ज्या ठिकाणी उत्खनन होते त्या उत्खननामध्ये तत्कालिन संस्कृती अथवा बसाहतीचे विविध थर आढळतात. या थरांच्यामध्ये विविध प्रकारच्या मानवी वापरातील वस्तू आढळतात. यामध्ये भांडी, खापरे, अलंकार, शस्त्रास्त्रे, खेळणी, मणी, कलाकुसरीच्या वस्तू, मानवी सांगाडे, विविध प्राण्याचे सांगाडे, धार्मिक साहित्य, मुर्त्या अशा कितीतरी प्राप्त वस्तूच्यावरून त्या थराचा कालखंड निश्चित करता येतो. तत्कालीन संस्कृतीचे आकलन होण्यास मदत होते. उत्खननात प्राप्त मानवी व प्राण्याचे सांगाडे यावर रासायनिक प्रक्रिया कार्बन १४ व रेडिओ कार्बन रासायनिक प्रक्रिया करून त्यांचा काळ, वय, वंश त्यांच्या मृत्यूचे कारण, प्राण्याचे प्रकार इत्यादी अवगत होण्यास मदत होते.

उत्खनीत अवशेषामध्ये प्राप्त झालेली मातीची भांडी अथवा खापरे अतिशय महत्वाची असतात. असे म्हटले जाते की, मातीची खापरे ही पुरातत्व विद्येची मुळाक्षरे आहेत. मातीची भांडी मानव हजारो वर्षांपासून वापरत आहे, परंतु ते बनविण्याचे तंत्रज्ञान प्रत्येक देशात वेगवेगळे असलेले आढळते. या मातीच्या भाड्यावरून व त्यावरील चित्रकलाकृतीवरून तत्कालीन मानवी संस्कृती, जीवनमान, व्यवसाय, कलात्मक जीवन, इत्यादी प्रकाश पडतो. शेतीची अवजारे, शिकारीसाठी वापरली जाणारी हत्यारे व युद्धातील विविध शस्त्रास्त्रे यावरून तत्कालिन कृषक जीवन कशाप्रकारे होते, तो कशाप्रकारची शेती करित असावा किंवा शेतीचे तंत्रज्ञान काय असावे या संबंधी माहिती मिळते शिकारीच्या हत्यारा वरून आदिम अवस्थेपासून मानवी जीवनात झालेला बदल शिकारीच्या पध्दती व हत्यारावरून तो कशाप्रकारे व कोणत्या प्राण्याची शिकार करित असावा या संबंधी माहिती मिळते. विविध प्रकारची हत्यारे व शस्त्रास्त्रामधून धातू व तंत्रज्ञानात झालेला बदल अभ्यासण्यास मदत होते..

उत्खनीत अवशेषामध्ये दैनंदिन वापरातल्या असंख्य वस्तू प्राप्त होतात. यामध्ये सौंदर्य प्रसाधने, धान्याचे कण, बांगड्या, अलंकार, खेळणी इत्यादी स्वरूपाच्या अनेक वस्तू आढळून येतात. दैनंदिन वापरातल्या वस्तूतून सामान्य माणसाचा इतिहास रेखाटला जाऊ शकतो. सामान्य माणसापासून ते राजे-रजवाड्यापर्यंतच्या वस्तू उत्खननातून प्राप्त होतात. मुलांच्या खेळण्यावरून तत्कालीन दळणवळणाच्या साधनांची कल्पना येवू शकते. विविध प्रकारच्या अलंकारातून त्या-त्या काळातील कलात्मकता कळते, शिवाय ते अलंकार विशिष्ट काळाचा निर्देश करणारे असतात. कारण कलाकुसरीचाही विशिष्ट काळातील एक पोत असतो, यामधून तत्कालिन सांस्कृतिक इतिहास कळतो.

३) शिल्पावशेष :

प्राचीन काळापासून भारतात अस्तित्वात आलेल्या मूर्ती, कला अवशेष, चित्रकलेला पाश्चात्य अभ्यासकांनी इतिहासाचे एक साधन म्हणून पाहिलेले आहे. या अवशेषावरून त्यांनी भारतीय कला परंपरांचा इतिहास शोधला. कलेची वैशिष्ट्ये जगासमोर आणली. शिल्पावशेषांच्या माध्यमातून इतिहास, मुर्तीशास्त्र, कला, अभिव्यक्ती इत्यादीची समीक्षा या अवशेषांच्या माध्यमातूनच केलेली आहे. इतिहासाचे एक साधन म्हणून या शिल्पावशेषाला महत्त्व आहे. शिल्पावशेषात मूर्तिशास्त्राचा चित्रपरंपरेचा अभ्यास केला. त्यातून सामान्य जीवन, केशभूषा पध्दती, वेशभूषा पध्दती, अलंकारभूषणे, वापरात असलेली निरनिराळी मापे इत्यादी अभ्यास केलेले आहे. अभिव्यक्तीची अनेक माध्यमे आहेत. यामधील शिल्पकला हे ही एक आहे. या कलाअभिव्यक्तिमध्ये तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब सहजपणे उतरलेले दिसते. त्या दृष्टीकोणातून शिल्पकला किंवा त्याचे अवशेष तत्कालीन समाजाच्या व्यवहाराचे महत्वपूर्ण पुरावे ठरतात. या पुराव्यांच्या माध्यमातून तत्कालीन समाजजीवनाचा इतिहास रेखाटला जाऊ शकतो. चित्र रेखाटणे किंवा दैनंदिन जीवनातील प्रसंग दगडावर कोरून ठेवणे ही मानवी प्रवृत्ती संपूर्ण जगभर पहावयास मिळते. म्हणूनच हे अवशेष विस्मरणीय व अस्सल दर्जाचा पुरावा मानला जातो.

४) शिलालेख :

शिलालेख, ताम्रपट, नाणी ही इतिहास लेखनाच्या दृष्टीकोणातून महत्वाचे साधन आहे. इतिहासाचे अस्सल साधन म्हणून यांचा खूपच उपयोग होतो. प्राचीन भारताच्या तुलनेत मध्ययुगीन कालखंडात आढळणाऱ्या शिलालेखांचे प्रमाण फारच कमी आहे. सदरचे शिलालेख

किल्ले, राजवाडे, पडक्या इमारती, कबरी आणि देवालयावर आढळतात. शिलालेखावरून सुलतानांची नावे, कालखंड, राज्याच्या सीमा इत्यादींची संबंधी माहिती मिळते. यामधून तत्कालीन प्रशासकीय, आर्थिक व सामाजिक, आर्थिक इतिहासाशी संबंधित माहिती प्राप्त होते. सुलतानशाही व विजयनगरकाळाशी संबंधित शिलालेखांचा अभ्यास खालील ग्रंथांच्यामधून झालेला आहे. डॉ. अली असगर हिकमत इशिराजी यांनी संपादित केलेले 'एपिग्राफिया इंडो-मुस्लामिका' (Epigraphia Indo-Muslemia) मध्ये ऐतिहासिक स्मारकावरील फार्शी शिलालेख पाहावयास मिळतात. भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याने प्रकाशित केलेले 'एपिग्राफिया इंडिका' (Epigraphia Indica) हेही महत्वाचे साधन आहे.. बेंजामिन लुईस राईस यांनी संपादित केलेले 'एपिग्राफिया कर्नाटिका' (Epigraphia Karnatica) हे ही महत्वाचे साधन आहे, याचे १२ खंड असून यामध्ये १००० शिलालेख प्रसिद्ध केलेले आहेत. कोंडबीचे रेड्डी, तेलगू चोल, तेलगू पल्लव, बेलादडू चोल यांचे शिलालेख व ताम्रपटही महत्वाचे असून ते 'एपिग्राफिया इंडिका', 'द इंडियन अँटीक्वेरी', 'आंध्र पत्रिका' आणि 'जर्नल ऑफ तेलगू अँकेडमी' मधून प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहेत. काही शिलालेख व ताम्रपट मॅकेन्झी संग्रह आणि सी. पी. ब्राऊनच्या 'लोकल रेकॉर्ड्स' मध्येही समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत. मल्याळमधील शिलालेख 'त्रावणकोर आर्किलॉजिकल सिरीज', 'राम वर्मा रिसर्च इन्स्टिट्यूट बुलेटीन', 'केवळ सोसायटी पेपर्स', 'साऊथ इंडियन इन्फन्स', 'इंडियन अँटोरी', 'एपिग्राफिया इंडिका', 'इंडियन हिस्टॉरिकल फाईरली अँन्युअल रिपोर्ट्स ऑफ साऊथ इंडियन एपिग्राफी' यामधून प्रकाशित व संग्रहित करण्यात आलेले आहेत. शिलालेखांच्यामधून सामाजिक व आर्थिक इतिहासाविषयी बरीच माहिती मिळते. जमीन महसूल, कर आकारणीची पद्धत, व्यवसाय करांची माहिती, मालाच्या जलवाहतुकीवरील कर, पाण्यावरील कर, व्यापारी संघाची माहिती, विविध जाती आणि जमाती, निरनिराळे धार्मिक उत्सव, समारंभ अशा विविध गोष्टींची माहिती मिळते. वा. सी. बेंद्रे यांनी "A Story of Muslim Inscriptions" हा ग्रंथ लिहिला असून ग्रंथामध्ये मध्ययुगीन भारतातील उपलब्ध आलेख, शिलालेख, ताम्रपट यांची टिपणासह क्रमबद्ध माहिती देण्यात आती आहे.

राजस्थानमधील १५ व्या शतकातील कुंभलगड शिलालेखांमधून तत्कालीन गावे, किल्ले, आश्रमसंस्था, तुलादान, पाठशाळा, शिवरात्री व वसतोत्सव यासारख्या गोष्टींबद्दल माहिती मिळते. तेलंगणामधील चारंगळ जिल्ह्यातील हनमकोंडा येथील तेलगू भाषेतील हजार खांबांचा शिलालेख, गणपती देव याचा मोटुपल्ली काकतीय शिलालेखातून मध्ययुगीन आंध्र प्रदेश, सागरी व्यापार व आर्थिक बाबींची माहिती मिळते. केरळमधील मंदिरांमध्ये अनेक शिलालेख आढळतात. या आलेखांमधून विविध आर्थिक बाबींवर प्रकाश पडतो. या शिलालेखांच्या आधारे केरळमधील सरजामशाहीचा उदय व विस्तार याचा अभ्यास प्रा. एलामकुलम पी. एन. कुंजन पिल्लई यांनी केला आहे. जमीन मालमत्ता व राजकीय सत्ता यावरील ब्राह्मणांचे वर्चस्व, आणि सोन्याऐवजी नाण्याचा वाढता उपयोग याची माहिती या आलेखातून मिळते.

५) ताम्रपट / अभिलेख

ताम्रपट हा भौतिक साधनाचा महत्वाचा भाग आहे. ताव्याच्या पत्र्यावर कोरलेला लेख म्हणजे ताम्रपट अथवा वारशासन होय इतिहासलेखन व पुनर्लेखनासाठी अतिशय उपयुक्त व विश्वसनीय साधन म्हणून याचा उपयोग होतो. ताम्रपटावरील नोंदी स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे, कोणतीही खाडाखोड न करता केलेल्या असतात. या लेखांमधून धर्माशा, धर्मोपदेश, राजज्ञा, राज्यकृत्ये, राजसूती, आज्ञापत्रे, वतनपत्रे, नीतीतत्वे, पदव्या, वंशावळी इत्यादी संबंधी माहिती कोरलेली आढळते. विजयनगर साम्राज्याची माहिती मिळविण्यासाठी तर शिलालेख, ताम्रपट व नाणी हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. विजयनगर काळात चार प्रकारचे आलेख होते. 'शासनम्', 'जयपत्रम्', 'आज्ञापत्रम्' आणि 'प्रज्ञापत्रम्' साधारणतः जमीन दान देण्यासाठी शासनम् दिले जात असे. यांची नोंद दगाडावर, भिंतीवर अथवा ताम्रपटावर केली जात असे. कायदेशीर बाबींमध्ये दिलेले निर्णय जयपत्रमध्ये, सरकारी अधिकाऱ्यांना दिलेल्या राजाज्ञा आज्ञापत्रमध्ये, प्रज्ञापत्रमध्ये राजाचे जाहीरनामे, तर ताम्रपटात केलेल्या दानधर्माचा उल्लेख आढळतो. ताम्रपटात दान देणाऱ्याचे नाव, ठिकाण, त्याची वंशावळ, दानाचे स्वरूप, दान घेणाऱ्या व्यक्तीचे नाव इत्यादीचा उल्लेख आढळतो. प्राचीन भारताच्या तुलनेत सुलतानशाहीमधील ताम्रपट फार कमी संख्येने आढळतात.

६) नाणी :

पुरातत्वीय साधन म्हणून नाण्यांचे अनन्यसाधारण स्थान आहे. इतिहासाच्या साधनापैकी हे एक अविनाशी साधन आहे. तत्कालीन इतिहासलेखनासाठी नाणी हे अतिशय विद्यासार्ह भौतिक साधन आहे. सन १७९० मध्ये भारतीय नाण्याचे अध्ययन करण्यास सुरवात झाली. सन १८२४ मध्ये कर्नल टॉड ह्याने नाण्यांविषयी एक लेख प्रकाशित केला. कर्नल व्हेन्चुरा व चार्लस मॅसन यांनी अनेक नाणी जमा केली. सन १८३७ साली विल्सन ह्याने भारतीय नाण्यांची एक यादी केली तर कर्नल टॉमसने सन १८५८ मध्ये जॉन प्रिन्सेपचे 'एसेज ऑन

इंडियन 'ऑटिफिटिक्स' संपादित करून भारतीय नाणकशास्त्रात मोलाची भर घातली. अलेक्झांडर कनिंगहॅम ह्याने नाणकशास्त्राचा पाया घातला. सन १८८६ मध्ये एलियटचा 'कॉइन्स ऑफ सदरन इंडिया' व सन १८९७ मध्ये रॉपसनचा 'इंडियन कॉइन्स' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी मुस्लिम राज्यकर्त्यांच्या नाण्यांचा अभ्यास केला. यामध्ये जे. डब्ल्यू लेड्ले, हेन्री टॉमस कोलब्रुक यांनी बंगालमधील सुलतानांच्या नाण्यांचा अभ्यास केलेला आहे. विल्सन व रॉजर्स यांनी आदिलशाही सुलतान आणि मलबारचे मुस्लिम राजे यांच्या नाण्यांविषयी संशोधन प्रकाशित केले. जी. पी. टेलर ह्याने गुजराथमधील सुलतान, कॉडरिंग्टन व गिब्ज यांनी बहामनी सुलतानांच्या नाण्यांचा अभ्यास केला आहे. सी. जे. रॉजर्स, के. एन. दीक्षित, राजेंद्रलाल मित्र, सी. आर. सिंघल, व्ही. एस्. अग्रवाल, आर बर्न, एच. ए. शेखानी, एम. ए. वलीखान, पी. एम. जोशी इत्यादींचे मुस्लिम नाण्यांच्यावरील संशोधन महत्त्वाचे आहे. सन १८७१ मध्ये टॉमस ह्याने लिहिलेला 'क्रॉनिकल्स ऑफ द पठाण किंग्ज ऑफ देल्ही' हा प्रबंध प्रसिद्ध केला. सन १९०४ मध्ये 'द न्यूमिस्मेटिक सप्लीमेंट्स ऑफ द जर्नल ऑफ एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल' ही पत्रिका सुरू झाली. सन १९९० मध्ये 'द न्यूमिस्मेटिक सोसायटी ऑफ इंडिया' ही संस्था स्थापन झाली. 'द न्यूमिस्मेटिक सोसायटी ऑफ इंडिया' या संस्थेने केलेले 'कॉपर्स ऑफ इंडियन कॉइन्स' या अनेक खंडात्मक ग्रंथांच्या प्रकाशनाचे काम महत्वपूर्ण आहे. ग. ह. खरे यांनी 'मंडळातील नाणी' हा ग्रंथ प्रकाशित केलेला असून त्यांनी दिल्ली सुलतानशाहीची काही नाणी प्रकाशित केलेली आहेत.

मध्ययुगीन कालखंडात दिल्लीचे सुलतान, विजयनगरच्या सम्राटांची विविध धातूंची नाणी उपलब्ध होतात. या नाण्यांवरून राजांची किंवा त्यांच्या कालखंडाची, त्यांच्या साम्राज्यविस्ताराची, धार्मिक जीवनाची आर्थिक स्थिती व चलनपद्धती, राजघराणे, धर्म, देवता, प्रतीके, बिरुदे यावर प्रकाश टाकणे शक्य होते. याशिवाय नाण्यावर कोरलेल्या विविध प्रतिमा, केशरचना, वेशभूषा, भाषा, लिपी व धातू इत्यादी संबंधीवर प्रकाश टाकल्यास मदत होते. या कालखंडातील नाणी आकार-प्रकारातील विविधता, उच्च दर्जा व कलात्मकता या दृष्टीने अत्यंत समृद्धी होती. सुलतानशाहीमध्ये अनेक मुस्लिम शासकांनी गादीवर येताच स्वतःची नाणी प्रचारात आणली होती. सुलतानांच्या नाण्यांवर पहिल्या चार खलिफांची आणि त्यांच्या समकालीन, खलिफाची नावे कोरलेली दिसतात. शिवाय सुलतानाचे नाव, नाणे पाडलेले वर्ष आणि टांकसाळीचे शहर याचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून सुलतानांच्या गादीवर येण्याचे वर्ष, त्याचा साम्राज्यविस्तार, त्याचे नाव, खलिफाशी असलेले त्याचे संबंध, शेजारील देशांशी असलेले त्याचे संबंध अशी बरीच माहिती मिळते. अल्लतमशने प्रथम रुप्याची नाणी 'टंका' पाडण्यास सुरुवात केली. अल्लतमश स्वतंत्र सार्वभौम राजा होता हे जरी खरे असले तरीही तो घटनात्मकदृष्ट्या खलिफाच्या अधिपत्याखाली होता, हे त्याच्या सन १२२८ नंतरच्या नाण्यांवरून समजते. त्यानंतर मुस्तत्शीर या बगदादच्या खलिफाकडून अधिकारपत्र स्विकारल्यानंतर खलिका नाव असलेली नाणी पाडण्यास सुरुवात केली. अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिण भारताच्या स्वारीमधून जी लूट आणली त्यामधून सोन्याची नाणी पाडली. अल्लाउद्दीनसारखा बलवानसुद्धा स्वतःला 'खिलाफतीचा उजवा हात' म्हणवून घेत असल्याचे त्याच्या नाण्यांवरून समजते. मात्र कुतुबुद्दीन मुबारक याने खलिफाचे वर्चस्व नाममात्र झुगारून दिले आणि तो स्वतःलाच इस्लामचा सर्वश्रेष्ठ प्रमुख, स्वर्ग आणि पृथ्वीवरील ईश्वराचा प्रतिनिधी आणि सर्वश्रेष्ठ इमाम असे संबोधून घेवू लागला. मुहम्मद बिन तुघलकाने प्रथम खलिफाचे वर्चस्व झुगारून दिले होते मात्र पुन्हा आपल्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात नाण्यांवर खलिफाचं नाव छापण्यास सुरुवात केली हे त्यांच्या नाण्यांवरून समजून येते...

विजयनगरमधील राजांच्या सोन्याच्या नाण्यांवरून त्यांच्या आर्थिक भरभराटीची कल्पना येते. नाण्यावरील नावे, देवदेवतांची चिन्हे, बिरुदावल्यावरून त्यांचा राज्यविस्तार, धार्मिक श्रद्धा याविषयी माहिती मिळते. विजयनगरच्या सोन्याच्या वराह नाण्यांबरोबरच लहान नाणीही पाडलेली होती. त्यावरून त्यांच्या राज्यात व्यापार भरभराटीत होता आणि व्यापारातील अनेक लहान मोठे व्यवहार करण्यासाठी छोट्या किमतीची नाणी उपयुक्त होती हे लक्षात येते. विजयनगरच्या प्रारंभीच्या नाण्यांवर कानडी व नागरी लिपीतील लेख आहेत. उत्तरार्धाच्या काळात मात्र नाण्यांवर फक्त नागरी लेख आढळतात. मदुरा आणि बहामनी सुलतानांची नाणीही सापडली आहेत. त्यांची नाणी दिल्ली सुलतानांच्या नाण्यांप्रमाणेच होती. त्या राज्यांची आर्थिक, राजकीय, धार्मिक माहिती समजण्यास ही नाणी महत्त्वाची आहेत.